

УДК 316.1-057

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

О. Ю. Голоденко

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
пр. Воли, 13, м. Луцьк, 43000,
al.golodenko@gmail.com*

У статті здійснено аналіз основних теоретико-методологічних підходів до вивчення громадянської ідентичності. Акцентовано увагу на відмінностях між національною та громадянською ідентичностями. Особливу увагу приділено можливості виміру громадянської ідентичності, здійснено її операціональне визначення.

Ключові слова: громадянська ідентичність, етнічна ідентичність, національна ідентичність, громадянськість, патріотизм, громадянські практики.

Постановка проблеми та визначення актуальності її дослідження. Усе частіше для пояснення сучасних реалій у соціологічному науковому дискурсі вживається поняття “ідентичність”. Одним із актуальних напрямків в дослідженнях множинностей ідентичностей стає вивчення “громадянської ідентичності” – відчуття приналежності до певної громади. Зростаючі глобалізаційні процеси по-різному (позитивно та негативно) впливають на громадянську ідентичність, а також призводять, на думку деяких дослідників, до дефіциту, послаблення та кризи останньої [1; 2].

За таких умов зростає **актуальність** у проведенні соціологічних досліджень на предмет чинників та факторів, що можуть підвищити рівень громадянської ідентичності.

Метою статті є виокремлення основних теоретичних підходів до вивчення громадянської ідентичності, а також її операціональна інтерпретація. Для цього необхідно вирішити низку **завдань**:

- проаналізувати основні теоретичні підходи до вивчення громадянської ідентичності;
- дати визначення поняттю “громадянська ідентичність”;
- з’ясувати відмінність понять етнічної, громадянської та національної ідентичностей;
- окреслити коло можливих емпіричних показників громадянської ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження громадянської ідентичності неможливе в рамках одного напрямку науки. Комплексність у методології дослідження зумовлена великим попереднім науковим доробком з цієї проблематики.

Основні концептуальні положення вивчення громадянської ідентичності представлені у роботах Б. Андерсена, Е. Гелнера, Г. Теджфела, О. А. Грішиної, Л. М. Дробіжевої, Н. Ю. Кравченко, О. С. Резніка, Ю. М. Резніка та інших.

Серед вітчизняних дослідників громадянських процесів в Україні особливої уваги заслуговують роботи В. Л. Арбеніної, Є. І. Головахи, А. Ф. Карася, А. М. Колодій, Н. В. Паніної, О. С. Резніка, А. О. Ручки, Л. Г. Сокурянської, Н. Й. Черниш тощо.

Викладення основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

Появу терміна “ідентичність” у суспільствознавчих науках пов’язують із американським дослідником Е. Еріксоном (психосоціальний підхід). Згідно з його поглядами, ідентичність – це така конфігурація, в якій інтегруються конституційні особливості, особливості лібідних потреб, здібності, захисні механізми, вдалі сублімації та ролі, що виконуються [3, с. 12]. У своєму визначенні Еріксон є послідовником З. Фрейда, для якого ідентичність відноситься до захисних психологічних механізмів та має виключно біологічну природу. Еріксон, як і Фрейд, применшує вплив соціального на формування ідентичності та процеси ідентифікації, що значно обмежує, на нашу думку, це поняття. Для соціології ж особливого значення в теорії Еріксона мають його висновки про кризу ідентичності та її взаємозв’язок із кризами суспільства.

Специфіка соціологічного підходу до аналізу ідентичності (в тому числі і громадянської) полягає у розгляді її як соціального конструкту, що підлягає емпіричному спостереженню, дослідженні впливу різних соціальних інститутів на її формування, встановленні взаємозв’язків між різними типами ідентичностей.

На сьогоднішній день не існує єдиного загальноприйнятого визначення громадянської ідентичності. Це поняття містить у собі дві складові – громадянство та ідентичність. Поняття громадянства, громадянського прийшли до нас зі старослов’янської мови (в яку воно було запозичене з грецької) і буквально означає “житель граду, міста”. Тобто мова йде про територіальну обмеженість. В англійській мові для позначення “громадянського” використовується слово “civil” – людина, що веде цивілізоване життя, користується усіма благами суспільства та відповідає загальноприйнятим нормам; людина цивільна, невійськова. Термін “identity” містить у собі латинський корінь *idem*, який означає “те саме”, “аналогічне”, “одне і теж”. Отже, громадянська ідентичність буквально означає “ототожнення з жителями міста, громадою”.

Якщо ж заглянути у словники, то можна знайти такі визначення громадянської ідентичності: 1) усвідомлення приналежності до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що мають для індивіда значимий сенс; 2) феномен надіндивідуальної свідомості, ознака громадянської спільноти, що характеризує її як колективний суб’єкт [4, с. 349].

Запропоновані визначення, на нашу думку, не відображають усієї суті цього поняття. У подальшому аналізі громадянську ідентичність автор статті пропонує розуміти як складний комплексний феномен: усвідомлення індивідом своєї totoжності зі спільнотою громадян тієї чи іншої держави, що має юридичне підтвердження і проявляється у значимих діях, спрямованих на розбудову державності. Така ідентичність має свої спостережувальні маркери, які відображаються у ментальності, морально-етичній поведінці та життєвих цінностях.

Соціологічні дослідження громадянської ідентичності зазвичай ідуть пліч-о-пліч з дослідженнями ідентичності національної, а також етнічної. Більше того, сьогодні часто не розмежовують поняття національної та громадянської ідентичностей, говоря-

чи про ідентичність національно-громадянську [6; 7]. Існують різні думки з приводу відмінностей цих ідентичностей, які залежать від наукового підходу до визначення суті понять, що закладені в їх основу: етносу та нації. В сучасній етнології найчастіше виокремлюють такі концепції етнічності та нації: примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм. На думку прихильників примордіалізму (Е.Сміт, Г. Нільсон, Ю. Бромлей, Л. Гумільов, Я. Дашкевич), етнічна приналежність людини визначається природою, її не можна штучно створити чи прищепити, її не можна змінити (як стать, расу). Кожний етнос має свої вроджені ознаки, за допомогою яких можна визначити етнічну приналежність.

Інструменталізм розглядає етнос як засіб досягнення певної мети. Будь-яка діяльність та активність етнічних груп розглядається з точки зору боротьби за владу та привілеї етнічних еліт. Перебуваючи постійно в латентному стані, етнічність мобілізуються за умов можливості захоплення влади.

Описані підходи, хоча і мають широке коло прихильників, все ж такі не мають належного емпіричного обґрунтування своєї теорії.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує конструктивістський підхід до визначення і пояснення природи етносу та нації. Ця концепція розглядає такі поняття як штучні, сконструйовані утворення, результат діяльності самих людей. Етносом іменують спільноту людей, що мають спільне історичне минуле і культуру, а також бажання це зберегти і відтворити в наступних поколіннях. Етнічна ідентичність набувається в процесі соціалізації і зазнає постійного впливу та змін. Представники конструктивізму підкреслюють значення культурної еліти та освіти в процесах етнічної ідентифікації [8; 9].

Особливою формою розвитку етносу є нація, яка має чітко окреслену територію та визначена суверенітетом. Нація виникає тоді, коли, крім спільної історії та культури, в етносу виникає бажання до політичного об'єднання. Конструктивісти розглядають націю та державу у тісному взаємозв'язку, де об'єднуючим елементом виступає громадянство. Національна ідентичність набуває у сучасних умовах все більше політичного сенсу. Вона визначає внутрішню та зовнішню політику держави, об'єднує культурні й громадянсько-політичні традиції, інтереси, перспективи політичного розвитку, спільні політичні інститути, права та обов'язки, економічний і соціальний простір, спільність громадянства.

Принципова різниця між національною та громадянською ідентичностями полягає у юридичному закріпленні своїх прав на існування у громаді (громадянство). Наприклад, можна бути за національністю росіянином, але мати громадянство української держави. Тому, коли ми говоримо про дослідження громадянської ідентичності населення України, то до генеральної сукупності потраплять усі громадяни України (в тім числі й ті, що з певних обставин перебувають за кордоном) незалежно від їх національної приналежності.

Деякі дослідники говорять про можливість вивчення громадянської ідентичності тих людей, що не є громадянами певної держави і навіть не проживають у ній, наводячи, як приклад, громадянську ідентичність діаспорних українців [10]. Ми не погоджуємося з такою думку, оскільки вважаємо, що в цьому випадку мова буде іти про ідентичність національну.

З огляду на таке розуміння етносу та нації, громадянську ідентичність будемо розглядати як таку, що може бути набута в процесі тривалого контакту із певною громадою та потребує постійного підтвердження. Громадянська ідентичність передбачає ототожнення себе із громадою, що має спільну культуру, мову, традиції тощо (етносом), яка є територіально обмеженою (нація) та має юридичне підтвердження.

Залежно від мети та завдань досліджень громадянську ідентичність вивчають за допомогою різних методик та індикаторів, проте, в українських соціологічних дослідженнях переважає традиція просторово-територіального визначення громадянської ідентичності (питання типу “З ким Ви себе насамперед?”, “До якої групи Ви себе відносите?” тощо і відповідні віяла відповідей: житель району, міста, села, регіону, області – регіональна та локальна ідентичності; громадянин України – загальнодержавна ідентичність; представник своєї нації / етносу – етнічна ідентичність; громадянин СРСР – пострадянська ідентичність; громадянин Європи – європейська ідентичність; громадянин світу – космополітична ідентичність).

Дослідники Центру Разумкова при дослідженні рівня громадянської ідентичності визначають такі її емпіричні індикатори: сприйняття держави, ставлення до українського громадянства, рівень і розуміння патріотизму, ставлення до держави як Батьківщини [11].

Н. Паніна при вивченні громадянської ідентичності населення України класифікує її за такими критеріями: “РЕГІОНАЛІСТИ” (ті, хто відчуває себе жителям району/міста/села); “ГРОМАДЯНИ” (ті, хто відчувають себе громадянами України); “НАЦІОНАЛІСТИ” (представники свого етносу, нації); “НОСТАЛЬГІСТИ” (громадяни колишнього СРСР); “КОСМОПОЛІТИ” (громадяни Європи та Світу) [12]. На нашу думку, така логіка дослідження більше підходить для вивчення сукупності суспільно-політичних ідентичностей, ніж конкретно громадянської.

Цікавою є методика дослідження національно-громадянської ідентичності російського соціолога Л. Дробіжевої¹. Вона пропонує вивчати чинники, що впливають на інтенсивність етнічної та російської ідентифікацій за допомогою таких методик, як: 1) методика вибору спільнот для ідентифікацій (частота вибору “ми-ідентифікацій” є підставою для міркувань про ототожнення чи включення людей у цей тип спільноти); 2) методика “соціального термометру” (визначення респондентом своєї позиції на шкалі “достатку”, “задоволеністю працею”, “соціального стану”, “благополуччя”); 3) методика “ідеологеми” (автор С. Рижова). Респонденту пропонують обрати міркування, з якими він погоджується: “Я рідко замислююся над тим, хто я за національністю” чи “Я ніколи не забуваю про свою національність”. Це дає змогу оцінити рівень ідентичності. Вибір міркування “Кожній людині важливо відчувати себе членом своєї національності” чи “Людині не обов’язково відчувати себе членом якоїсь національності” є індикатором афіліативних настроїв [13, 116]. Також Л. Дробіжева пропонує вивчати частоту виникнення ідентифікацій (часто, іноді, ніколи). Якщо респондент фіксує, що він часто відчуває почуття єдності із своєю громадою, то це примушує дослідника шукати чинники, що призводять до актуалізації цієї ідентичності.

¹ Дослідження національно-громадянської ідентичності Росії та України в рамках спільного проекту Інститутів соціології НАНУ та РАН “Національно-громадянські ідентичності та толерантність. Досвід Росії та України в період трансформації” у 2007 році.

Дослідженню громадянської ідентичності також присвячені роботи Н. Ю. Кравченко. Він вважає, що методологічні підходи до вивчення громадянської ідентичності необхідно обирати залежно від механізмів її формування. Якщо необхідний прогноз відносного вектора розвитку суспільних відносин, то можна розглядати існуючі у ЗМІ дискурси громадянської ідентичності. Застосовується метод дискурс-аналізу (Т. Ван Дейк, М. Пешо, П. Серіо). Якщо цікавим є процес громадянської ідентифікації, змін активності чи настроїв населення – необхідно вивчати громадянські поведінкові практики. В такому разі логічно проводити дослідження в рамках феноменологічної соціології (А. Шюц, Т. Лукман, П. Бергер) та символічного інтеракціонізму (Дж. Мід., Г. Блумер) [14, с. 98–99].

У розглянутих вище методиках переважають зовнішні об'єктивні характеристики громадянської ідентичності. Як зазначалось раніше, громадянську ідентичність ми розглядали як складний комплексний феномен, що складається з взаємопов'язаних компонентів, на які впливають різноманітні чинники та процеси. Тому, для розуміння змістовного наповнення досліджуваного нами поняття, ми виокремлюємо такі емпіричні показники сформованості громадянської ідентичності¹.

Когнітивна складова містить у собі знання про приналежність до певної соціальної групи, відмінних символів цієї групи, об'єднуючих чинників. Її елементами можуть бути такі емпіричні маркери як уявлення про Україну як країну (територіальна визначеність, географічні особливості); знання державної символіки; знання державної мови, національних цінностей, символів, культури; уявлення про державний устрій; знання державних свят; знання основних історичних подій; знання основних прав та обов'язків громадянина; знання своєї етнічної приналежності, соціального походження; знання народів та етнічних груп України тощо.

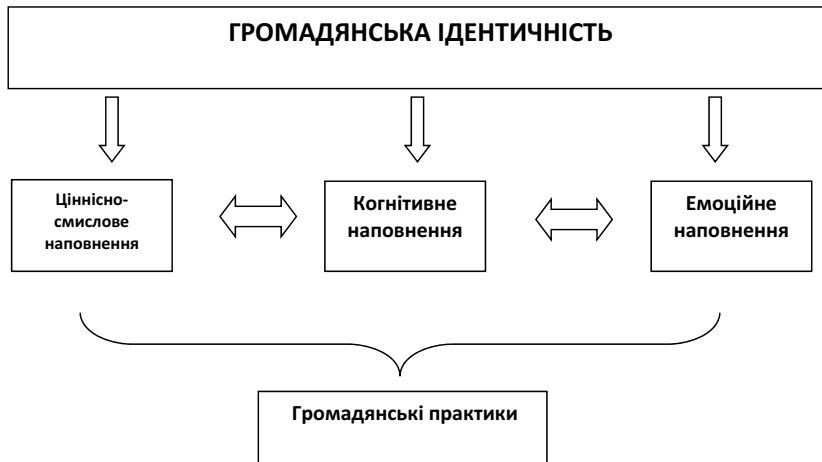
Ціннісно-смісловне наповнення передбачає певне ставлення (позитивне чи негативне) до своєї громадянської приналежності, як-от відчуття патріотизму; повага до історії, культурних та історичних пам'яток; позитивне ставлення до свого етнічного походження тощо.

Емоційне прийняття/неприйняття членства у певній спільноті призводить до виникнення таких відчуттів як: гордість/сором за свою країну; бажання/небажання проживати на території України; повага / зневага до Конституції та законів України; дотримання / недотримання моральних норм у ставленні до інших людей (бути добрим, чесним, щирим, справедливим і т. ін.).

Громадянська ідентичність реалізується здебільшого через громадянські практики. Що таке практики? Практика (грец. *πράξις* “діяльність”) – доцільна і цілеспрямована

¹ В основі свого аналізу ми будемо використовувати теоретичний підхід Дж. Тернера та Г. Теджфела стосовно впливу міжособистісного та міжгрупового спілкування на формування ідентичності. Розкриттю механізму громадянської ідентифікації сприяє теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела (Social Identity Theory). Він визначав соціальну ідентичність (складовою якої є громадянська) як ту частину ідентичності індивіда, що виникає з усвідомлення свого членства у соціальній групі разом з ціннісним та емоційним значенням. Тобто це знання індивіда про приналежність до певної групи, а також емоційна значимість його групового членства.

діяльність, яку суб'єкт здійснює для досягнення певної мети. Практика має суспільно-історичний характер і залежить від рівня розвитку суспільства, його структури.

Практика – діяльність, за допомогою якої людина змінює, перетворює світ. О. Резнік визначає громадянські практики як “систематичні, відтворювальні дії населення у громадсько-політичній сфері, що є формою реалізації власних інтересів за умови їх сукупної здатності перетворювати соціальні та політичні інститути” [15, с. 244]. Практика має свою структуру: об’єкт – те, на що спрямована дія (вплив); суб’єкт – те, що діє; мета – те, заради чого здійснюється дія; результат – те, що одержують по закінченні дії; спосіб – те, як (послідовність операцій та їх характеристика) здійснюють дію; засіб – те, за допомогою чого здійснюють дію.

Наприклад, якщо розглядати таку громадянську практику як “участь у виборах”, то структура даної практики буде виглядати наступним чином: об’єкт – влада, суб’єкт – громадянин України, мета – зміна правлячої влади, результат – зміни у житті країни, спосіб – виборчий процес, засіб – ЦВК, ОВК, ДВК.

Резнік О. визначає такі види громадянських практик: громадсько-політичні, які передбачають як індивідуальні, так і колективні форми політичної участі; практики контактування громадян з установами та організаціями, які передбачають звернення до установ задля реалізації та обстоювання своїх інтересів; організаційні (групові) практики громадян, які передбачають тривалу колективну діяльність в обстоюванні своїх прав [15, с. 246–247].

Отже, громадянські практики – це реалізація громадянської активності у конкретних діях, наприклад, участь у громадському житті країни; спілкуватися державною мовою; дотримання законів України; участь у виборах; партійна приналежність; зацікавлення у сучасній політичній ситуації у своїй країні; активне обстоювання своїх громадянських прав; активна протидія вчинкам співвітчизників, які завдають шкоди рідній природі; переймання долею своєї країни, вболівання за неї (олімпіади, змагання, матчі); шанування національного одягу; дотримання національних звичаїв, традицій, обрядів; підтримка незалежності, соборності, єдності своєї держави; протидія пору-

шенню законів своїми співвітчизниками; вивчення історії своєї країни; зацікавлення сучасною екологічною ситуацією у своїй країні тощо.

Отож, у вузькому сенсі, під громадянськими практиками ми розуміємо діяльність людини (зокрема громадянина) у громадсько-політичній сфері, яка має свій об'єкт, суб'єкт, мету, результат, способи та засоби реалізації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, показники сформованості громадянської ідентичності не є ізольованими, вони знаходяться у тісному взаємозв'язку з такими чинниками, як національна, регіональна та релігійно-конфесійна приналежності, мовний фактор, вік, культурний капітал, приналежність до громадських об'єднань тощо. Загалом, проблеми формування громадянської ідентичності в нашій державі залишаються неактуальними як для влади, так і для суспільства, а тому нові соціологічні дослідження із цієї проблематики допоможуть виявити можливі шляхи збереження та збільшення рівня громадянськості та патріотизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сокурянська Л. Г. Дефіцит громадянської ідентичності молоді як соціокультурний феномен: чинники актуалізації / Л. Г. Сокурянська, Г. С. Остроухова // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – 579 с.
2. Карась А. Громадянська ідентичність як українська перспектива / А. Карась // *Агора. Переосмислюючи демократію: Україна і світовий контекст*. – К. : Стило, 2011. – Вип. 10. – 160 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
4. Грицанов А. А. Социология : энциклопедия / А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин, Г. Н. Соколова, О. В. Терещенко. – М. : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
5. Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под редакцией Л. Дробижевой, Е Головахи. – К. – Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
6. Дробижева Л. М. Национально-гражданская и этническая идентичность: проблемы позитивной совместимости [Электронный ресурс]: Режим доступа к сайту: <http://www.civisbook.ru/files/File/Nacionalno-grajd.pdf>
7. Арутюнян В. Ю. Россияне: проблемы формирования национально-гражданской идентичности в свете данных этносоциологии / В. Ю. Арутюнян // *Общественные науки и современность*. – 2009. – № 4. – С. 91–97.
8. Геллнер Э. Нация и национализм / Э. Геллнер. – М. – 1991. – 332 с.
9. Андерсон Б. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер с англ. и нем. Л. Е. Переяславцевой, М. С. Панина, М. Б. Гнедовского. – М., 2002. – 416 с.
10. Кречетова В. А. Сутність та можливості виміру “громадянської ідентичності” / В. А. Кречетова // *Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи* : зб. наук. праць. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 844. – С. 107–111.
11. Особливості соціально-культурної і громадянської ідентичності домінуючих в АР Крим національно-етнічних груп. Аналітична доповідь // *Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова офіційний веб-сайт* [Електронний

- ресурс] – Режим доступу до джерела: http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD104_ukr_1.pdf
12. *Паніна Н. В.* Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу до джерела: www.saske.sk/cas/2-2004/panina.html
 13. *Дробижева Л. М.* Возможность совместимости гражданской и этнической идентичности: пример российских республик / Л. М. Дробижева // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К. : Институт социологии НАН Украины; Институт социологии РАН, 2007. – 280 с.
 14. *Кравченко Н. Ю.* К вопросу методологии изучения гражданской идентичности / Н. Ю. Кравченко // Социология в системе научного управления обществом IV Всероссийский социологический конгресс [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: http://all-russia-sc.ru/netcat_files/File/Part2.pdf
 15. *Резнік О.* Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації / О. Резнік. – К., 2011. – 335 с.

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2013

Прийнята до друку 21.03.2013

THEORETICAL AND EMPIRICAL PROSPECTS OF SOCIOLOGICAL STUDY OF THE CIVIL IDENTITY

O. Golodenko

*Lesya Ukrainka East European National University,
Voli av., 13, Lutsk, 43000,
al.golodenko@gmail.com*

The paper analyzes the main theoretical and methodological approaches to the study of civic identity. Attention is focused on the differences between national and civic identities. Particular attention is paid to the possibility of measurement of civic identity by its operational definition.

Key words: civic identity, ethnic identity, national identity, civicism, patriotism, civic practice.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ЭМПИРИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Е. Ю. Голоденко

*Восточноевропейский национальный университет имени Леси Украинки,
пр. Воли, 13, г. Луцк, 43000,
al.golodenko@gmail.com*

В статье проводится анализ основных теоретико-методологических подходов к изучению гражданской идентичности. Акцентировано внимание на различиях между национальной и гражданской идентичностью. Особое внимание уделяется возможности измерения гражданской идентичности, осуществляется ее операциональное определение.

Ключевые слова: гражданская идентичность, этническая идентичность, национальная идентичность, гражданственность, патриотизм, гражданские практики.